

جغرافیا و روابط انسانی، پاییز ۱۳۹۷، دوره ۱، شماره ۲

اثرات گردشگری بر توسعه اقتصادی - اجتماعی شهرهای ییلاقی استان خراسان رضوی

(مطالعه موردی: شهر شاندیز)

فضل اله اسمعیلی^۱، الهام داوری^۲، کبری طاهری^۳، مهدی خداداد^{۴*}

۱- استادیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه پیام نور، تهران.

۲- دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه فردوسی مشهد.

۳- دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.

۴- کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه گلستان.

Khodadadmehdi91@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۶/۳۰

چکیده

توسعه توریسم به خصوص در شهرهای ییلاقی و تفرجگاهی، در صورت توجه به عوامل تأثیرگذار و برنامه ریزی برای آن می تواند نقش عمده ای در توانمندسازی مردم محلی و تنوع بخشی به رشد اقتصادی و نیز خلق فرصت های شغلی جدید در ارتباط با سایر بخش های اقتصادی ایفا می کند. منطقه شاندیز از دیرباز دیار آشنای جهانگردان و طبیعت گردان بوده و این حکایت از جایگاه والای جغرافیایی، فرهنگی و تاریخی این سرزمین دارد. اما با وجود قرارگیری در پیرامون کلانشهر مشهد و داشتن مواهب طبیعی - فرهنگی توریسم نتوانسته در زمینه گردشگری توسعه شایسته ای داشته باشد و به یکی از بخش های اقتصاد پر درآمد کشور تبدیل شود. هدف کلی پژوهش بررسی میزان تأثیر گردشگری بر ارتقاء شاخص های اقتصادی شهر شاندیز و ارائه راهکارهایی جهت توسعه گردشگری در این شهر است. بدین منظور برای دستیابی به اهداف مورد نظر از دو روش کتابخانه ای و میدانی استفاده شده است. لازم به ذکر است که در این تحقیق به منظور تجزیه و تحلیل داده ها از نرم افزار *spss* و *excel* استفاده گردید. نتایج نشان داد که گردشگری به طور متوسط در ارتقاء شاخص های اقتصادی (افزایش درآمد، ایجاد اشتغال و تنوع شغلی) اثرگذار بوده است. دست اندرکاران برنامه ریزی و توسعه گردشگری، بایستی با توجه به شرایط هر مقصد، نسبت به توسعه گونه ای از گردشگری که بیشترین تناسب را با ویژگی های آن مقصد داراست تلاش نمایند.

کلمات کلیدی: توسعه توریسم، شهرهای ییلاقی، شهر شاندیز، استان خراسان رضوی.

مقدمه و بیان مساله

اهمیت گردشگری شهری در شهرهای کشورهای پیشرفته به حدی است که شهرداران در ایجاد زیرساخت‌ها و جاذبه‌های جدید توریستی و معرفی شهر خود با یکدیگر رقابت می‌کنند. مسؤلان شهرهای توریستی مثل پاریس، پکن و مادرید، سعی می‌کنند با رشد صنعت گردشگری به توسعه شهر خود کمک کنند. در ایتالیا رقابت سنگینی بین شهرداران شهرهای مختلف وجود دارد و برای آژانس‌های توریستی به‌طور جدی خدمات خود را تبلیغ می‌کنند (دیناری، ۱۳۸۴: ۱۶۱). گردشگری شهری به‌عنوان یک عنصر اصلی در روند توسعه شهری و اقتصادی فراهم می‌کند و یک قاب به روز برای تحقیقات گردشگری ایجاد کرده است. طرفداران تغییر چشم‌انداز در تحقیقات گردشگری شهری، آن را به‌عنوان یک تغییر واحد تجزیه و تحلیل برای مشاهده در زمینه توضیح داده‌اند (Pasquinelli, ۲۹: ۲۰۱۶). توریسم که نقش مهمی را در اقتصاد جهان ایفا می‌کند، در قالب الگوهای فضایی خاص به وجود می‌آید و یکی از این الگوها گردشگری شهری است. گردشگری شهری در کشورهای توسعه یافته پردرآمدترین نوع گردشگری محسوب می‌شود و این صنعت در شهرهای توریستی جهان تأثیرات مثبت و منفی انکارناپذیری در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اکولوژیکی و غیره داشته است (اکبری و تقوایی، ۱۳۸۷: ۱۲). محیط‌های شهری از دو نظر در صنعت گردشگری اهمیت دارند، از یک سو کانون‌های شهری به لحاظ تمرکز جمعیت در آن‌ها و فشارها و خستگی‌های ناشی از کار و فعالیت به عنوان مبدأ مسافرت‌های گردشگری محسوب می‌شوند و از سوی دیگر بعضی از شهرها به علت وجود امکان فعالیت‌های اقتصادی، سیاسی و ارتباطی، فراغتی و جاذبه‌های تاریخی و گردشگری به عنوان مقصد مسافرت‌های گردشگری نیز به‌شمار می‌آیند (کردی، ۱۳۸۱: ۱۸). کشور ایران با توجه به در اختیار داشتن منابع طبیعی و انسانی فراوان در سطح جهان جزو پنج کشوری است که از بیشترین تنوع محیطی و جغرافیایی برخوردار بوده، و یکی از ذخیره‌گاه‌های مهم زیستی به‌شمار می‌رود. بنابراین بررسی و شناخت قابلیت‌های هر منطقه در توسعه توریسم امری اجتناب‌ناپذیر می‌باشد. استان خراسان رضوی یکی از استان‌های مطرح در سطح کشور در حوزه گردشگری می‌باشد. وجود حرم مطهر رضوی در این استان، جاذبه‌های فرهنگی نظیر آرامگاه فردوسی، خیام، عطار و کمال‌الملک، جاذبه‌های طبیعی و غیره سبب شده است که این استان سالانه جاذب گردشگران بسیاری از شهرهای مختلف باشد از طرفی دیگر مرکز این استان یعنی شهر مشهد بزرگترین شهر نیمه شرقی کشور و البته بزرگترین کانون جمعیتی در این شهرستان است که با آهنگ رشدی مستمر به تقویت جاذبه‌ها و گسترش کالبدی خویش در حوزه‌ی هیدرولوژیکی دشت مشهد ادامه می‌دهد. حضور شهر شاندیز در این حوزه هیدرولوژیکی و در مجاورت بلافصل شهر مشهد، روابط در هم تنیده‌ای با شهر مشهد ایجاد نموده که وسیع‌تر و پیچیده‌تر از ارتباط با مشهد با سایر نقاط شهرستانی و یا استانی است. به دلیل قرابت مکانی و کثرت آمد و شد، شهر شاندیز در جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی متأثر از روابط با مشهد است. از آنجا که نقش خدماتی غالب در مادرشهر مشهد به گردشگری اختصاص دارد، وجود شهر شاندیز در نزدیکی مشهد در دره‌ها و دامنه شمالی رشته کوه بینالود در ارتفاعی بالاتر نسبت به مشهد با متوسط درجه حرارت سالانه پایین‌تر، بارندگی و پوشش گیاهی بیشتر، توانسته است تا به‌عنوان شهر ییلاقی عمل کرده و مکملی برای شهر مشهد در جذب گردشگران باشد.

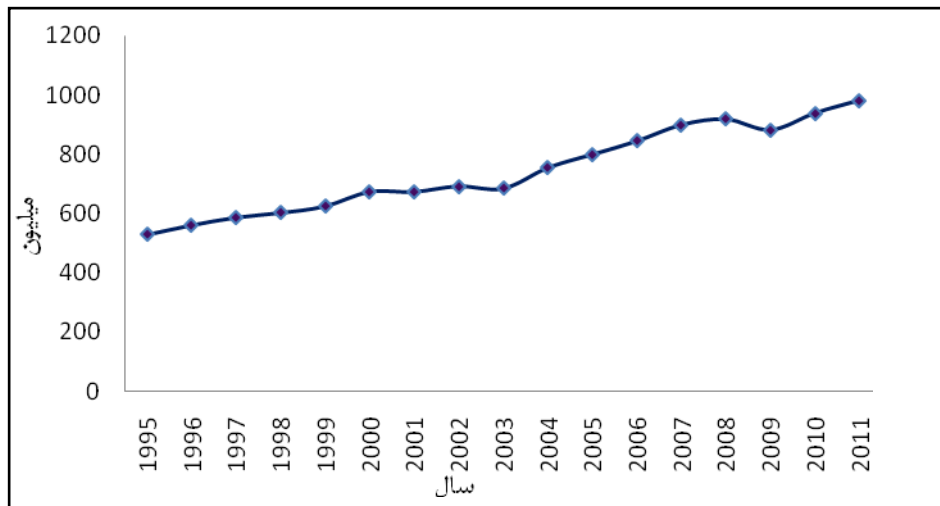
هماهنگی فعالیت‌ها با مشهد، چرخش سرمایه و تحولات اقتصادی را در شهر شاندیز افزایش داده است. ورود حجم عظیمی از گردشگران و مسافران به شهر شاندیز از مشهد به خصوص در ایام گرم سال و روزهای تعطیل لزوم شناخت هر چه بهتر ظرفیت‌ها و قابلیت‌ها و امکانات موجود در شهر شاندیز را به منظور توسعه گردشگری شهری را ایجاب می‌نماید. استان خراسان رضوی به دلیل قرارگیری بارگاه مطهر امام رضا مقصد بسیاری از گردشگران و مسافران، به خصوص گردشگران مذهبی است که تقریباً در تمام طول سال به این استان و شهر مشهد سفر می‌کنند و علاوه بر انجام مراسم مذهبی و بهره‌گیری معنوی از حرم مطهر از مناطق زیبای این شهر دیدن می‌کنند و با توجه به قرارگیری شهر شاندیز در فاصله‌ای اندک با شهر مشهد و وجود آب و هوای معتدل و مناظر و چشم‌اندازهای طبیعی و زیبا به خصوص در ماه‌های گرم سال، این شهر را به یکی از نقاط ثقل گردشگری در شهرستان مشهد تبدیل کرده است که سالانه جاذب گردشگرانی بسیاری از شهرهای مختلف است، لذا توجه بحث گردشگری و ارائه راهکارهایی به منظور توسعه گردشگری و بالا بردن میزان رضایت گردشگران از زیرساخت‌های گردشگری و رفع موانع و چالش‌های آن‌ها امری ضروری می‌نماید. در این راستا تحقیق حاضر، با هدف بررسی اثرات توریسم تا چه حدی بر توسعه اقتصادی شهر تفرجگاهی شاندیز مورد مطالعه مؤثر است؟

ادبیات نظری تحقیق

صنعت گردشگری، نقش بسیار مهمی را در رفاه اجتماعی و اقتصادی جوامع میزبان ایفا می‌کند (Walker & Walker, 2011: 21). چرا که گردشگری درباره مکان‌ها و فضاهایی است که در فرهنگ‌ها، اقتصادها و زندگی‌های اجتماعی جوامع قرار دارند (Saraniemi & kylanen, 2011: 133). بررسی جدیدترین آمار و اطلاعات نشان دهنده صعودی بودن رشد سالانه این صنعت است، چنانچه تعداد گردشگران در سال ۲۰۱۲ نسبت به سال ۲۰۱۱ که برابر با ۹۹۶ میلیون نفر بود با ۴٪ افزایش برای اولین بار از مرز یک میلیارد نفر گذشته و به ۱,۰۳۵ میلیارد نفر رسید و انتظار می‌رود، این صنعت در سال ۲۰۱۳ نیز رشدی نزدیک به همان میزان را داشته باشد (سازمانی جهانی گردشگری^۱، ۲۰۱۳). بنابراین با توجه به آمار و گزارشات ارائه شده می‌توان گفت، صنعت گردشگری در حال تبدیل شدن به بزرگترین و پردرآمدترین صنعت در ابعاد جهانی است، بطوریکه ۱۱ درصد از تولید ناخالص جهانی (Kabassi, 2010)، ۱۰ درصد از اشتغال (اسماعیلی و همکاران، ۱۳۹۰)، ۵ درصد از صادرات (بیاتی خطیبی و همکاران، ۱۳۹۲) و ۵ درصد از سرمایه‌گذاری جهانی را به خود اختصاص داده است (شورای جهانی سفر و گردشگری^۲، ۲۰۱۳).

¹. World Tourism Organization

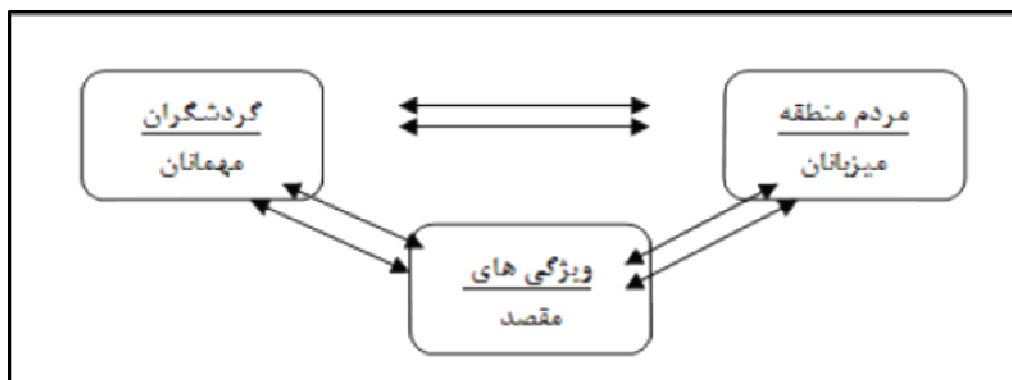
². World Travel & Tourism Council

شکل شماره ۱- نمودار رشد جهانی گردشگری

منبع: (WTO, 2011).

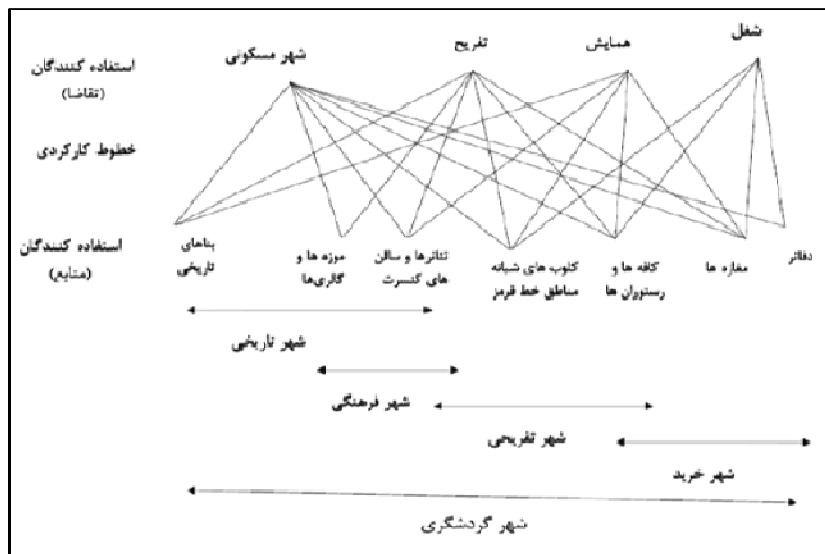
توسعه‌ی گردشگری در فضاهای جغرافیایی علاوه بر آثار راهبردها، استانداردها و ارزیابی‌های روشن در زمینه توسعه گردشگری، دارای جنبه‌های تخریبی بسیاری در ابعاد محیط انسانی و طبیعی است. از دیدگاه زیست‌محیطی توجه به فواید گردشگری نباید مانع از پرداختن به جنبه‌های نامطلوب این پدیده گردد. مطالعات سازمان ملل در مورد تأثیر گردشگری بر کشورهای در حال توسعه، نشان از آن دارد که با وجود این که گردشگری موجب شکوفایی اقتصادی کشورهای میزبان گردیده و مبادات فرهنگی را بین کشورهای مختلف قوت بخشیده است؛ ولی از طرف دیگر، موجب خلل‌های اجتماعی و زیست‌محیطی نیز شده است (تقوایی و صفراآبادی، ۱۳۹۰: ۴۱). عوامل مؤثر بی‌شماری در توسعه گردشگری نقش دارند و مدیریت و تعامل بین آن‌ها، توسعه گردشگری را شکل می‌دهد سه عامل اصلی در توسعه صنعت گردشگری عبارتند از: گردشگران، مردم منطقه و ویژگی‌های مقصد، شکل (۲) این عوامل را نشان می‌دهد (الوانی و پیروزبخت، ۱۳۸۵: ۱۱۲).

شکل شماره ۲- عوامل اصلی در توسعه گردشگری

– شهر و گردشگری شهری

محیط‌های شهری از دو نقطه نظر در صنعت توریسم اهمیت دارند. کانون‌های شهری به لحاظ تمرکز جمعیت در آنها و فشارها و خستگی‌های ناشی از کار و تلاش و فعالیت هم به عنوان مبداء مسافرت‌های توریستی محسوب می‌شوند و از سوی دیگر به علت وجود امکانات معیشتی و رفاهی، فعالیت‌های اقتصادی بازرگانی، صنعتی، فرهنگی، سیاسی، بهداشتی، ارتباطی، فراختی و داشتن جاذبه‌های تاریخی و توریستی به عنوان مقصد مسافرت‌های جهانگردی نیز به شمار می‌آیند (فرجی، ۱۳۸۴: ۲۱). چهار ویژگی قابل قبول و متداول شهرها که شامل تراکم زیاد فیزیکی ساختار، مردم و نقش‌ها و گوناگونی فرهنگی – اجتماعی، چند نقش‌گرایی اقتصادی و مرکزیت عینی در شبکه داخل شهری و منطقه‌ای را در برمی‌گیرد؛ وقتی شهرها به عنوان شهری گردشگرپذیر عمل کرده و توسعه می‌یابند، این پیچیدگی‌ها با فشردگی بیشتری در ساختار و ماهیت گردشگری حل می‌شود (Pearce, 2001: 927). از طرفی وزن گردشگری شهری در استراتژی‌های توسعه ممکن است متفاوت باشد، و حداثی آنها می‌تواند با تاکید بر ویژگی‌های مختلف و تغییرات در چگونگی هم افزایی بین گردشگری شهر و توسعه شهری را در محل ایجاد کند (Bellini & et al, 2016: 333). گردشگری شهری یکی از عامل‌های اصلی در رشد اقتصادی شهرهای اروپایی بوده و تقاضاهای درونی و بیرونی برای آن هر روز افزایش پیدا می‌کند و دارای امتیازات مهمی چون ایجاد فرصت‌های جدید برای اشتغال، امکان سرمایه‌گذاری‌های جدید، افزایش درآمد و بهبود قطعی استانداردهای زندگی برای جوامع محلی و غیره است (پوپسکو^۳ و همکاران، ۲۰۱۰: ۷۱). فضای گردشگری شهری، فضایی است که منابع گردشگری در آن وجود دارد و الگوی رفتاری گردشگران تابعی از منابع گردشگری مانند: جاذبه‌ها، محل اقامت، امکانات و خدمات است که تبلور آن فضای گردشگری را شکل می‌دهد. الگوی رفتاری در محیط شهری متناسب با ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به طور کلی تابعی از فضای گردشگری و فضای شهری است و برحسب پدیده‌های اجتماعی تغییر می‌کند (موحد، ۱۳۸۶: ۴۴). گردشگری شهری هنگامی می‌تواند مفید واقع شود که در رابطه با دیگر کارکردهای شهری باشد. مفهوم پایداری شهری در برگیرنده تعامل عوامل محیطی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی است (پاپلی‌یزدی و سقایی، ۱۳۸۶: ۱۹۹). مهم‌ترین سیاست‌های گردشگری پایدار شهری عبارتند از: ارتقای توسعه محلی و اصلاح کیفیت زندگی جوامع میزبان؛ و یا ویژگی‌های فرهنگی، محلی و تصویر مقاصد گردشگری؛ هماهنگی بین نیازهای کیفیت تجارب گردشگری و کیفیت زندگی ساکنان؛ حفظ کیفیت محیط‌زیست که هم جامعه میزبان و هم گردشگران به آن وابسته‌اند؛ جلب نگرش‌های مدیران و برنامه‌ریزان شهری به توسعه پایدار شهری، در نظر گرفتن ثبات در سیاست گذاری‌ها؛ تمرکززدایی عدالت اجتماعی، برابری، امنیت، بهره‌وری و اشتغال جوامع میزبان و گردشگران ضرورت پیدا می‌کند (تقوایی و اکبری، ۱۳۸۸: ۴۹).

شکل شماره ۳-گونه شناسی گردشگری شهری، منبع: (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۶: ۱۹۲).

- تیپولوژی شهرهای گردشگری

از سال ۱۹۸۰ گردشگری شهری وارد چرخه صنعت توریسم جهان شد به طوری که امروزه این نوع گردشگری برای بسیاری از مدیران و مسئولان شهری بصورت یک امر اقتصادی و نمادین و با اهمیت درآمده است که مستلزم ارزیابی صحنه رقابت، تعریف و تعیین اهداف و ایجاد ساختار مدیریتی مناسب و تجارتي کردن فرآورده های شهری است (دیناری، ۱۳۸۴: ۱۰۲). محیط های شهری از دو نظر در این صنعت اهمیت دارند. اول اینکه شهرها کانون های تمرکز جمعیت بوده و فشارها و خستگی های ناشی از کار، تلاش و فعالیت روزانه به عنوان محرک در مبداء مسافرت های توریستی محسوب می شوند. از طرف دیگر شهرها به علت وجود امکانات معیشتی و رفاهی، فعالیتهای بازرگانی و صنعتی بهداشتی، ارتباطی، فراغتی و داشتن جاذبه های تاریخی و فرهنگ به عنوان مقصد مسافرت های جهانگردی نیز به شمار می آیند. شهرهای توریست پذیر معمولاً شکل خاصی از خدمات جهانگردی را ارائه می دهند. این امر در ارتباط با نقشی است که این گونه شهرها بر عهده دارند. که عبارتست از:

- شهرهای تفرجگاهی و ویلاقی (شاندیز، طبقه، مهدی شهر و ...)
- شهرهای هنری و موزه ای (موزه لوو پاریس، اصفهان، آرمیتاژ در لنینگراد، بریتیش در لندن و ...)
- شهرهای فستیوال و کنگره ای (شیراز، کان فرانسه، شهرک های سینمایی، هالیوود آمریکا و ...)
- شهرهای مذهبی و زیارتی (مکه، مشهد، قم و ...)
- شهرهای درمانی و آب معدنی و آسایشگاهی مانند: سرعین اردبیل، شهر برک فرانسه و شهر داوس سوئیس.
- برف شهرها مانند: شهر آوریاز و فلن فرانسه
- شهرهای بازنشستگان مانند: شهرهای نیس فرانسه و لاهه در هلند (رضوانی، ۱۳۷۴: ۹۷-۸۶).

پیشینه تحقیق

مردای و رحمانی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان نقش گردشگری در توسعه پایدار شهری مطالعه موردی شهر مشهد به این نتیجه رسیدند که اصلی‌ترین توان شهری در مشهد، گردشگری با تاکید بر گردشگری مذهبی است که تمامی زوایای شهر را تحت سلطه خود دارد که با توجه با صول پایداری و رعایت استانداردهای آن می‌تواند پویایی و توسعه شهر را در طولانی مدت به همراه داشته باشد و به‌عنوان یک ضرورت ماندگار در حیات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست‌محیطی این شهر ایفای نقش کند. ابراهیم نیا سماکوش و همکاران (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان ارزیابی نقش گردشگری شهری در توسعه اقتصادی-محیطی شهر بابلسر به این نتیجه رسیدند که گردشگری در زمینه اقتصادی، اثرات قابل توجهی داشته و علاوه بر اشتغال‌زایی و درآمدزایی، سبب بالا رفتن قیمت‌ها و سوداگری زمین شده است. در زمینه زیست‌محیطی و کالبدی نیز ورود گردشگران منجر به کاهش اراضی زیرکشت کشاورزی و تغییر کاربری آنها، افزایش خدمات و تسهیلات کالبدی گردشگری، افزایش آلودگی و تخریب محیط‌زیست و سهولت دسترسی به شهر شده است. بنابراین، با برنامه‌ریزی اصولی و تلاش برای استفاده بهینه از ورود گردشگران، می‌توان وضعیت اقتصادی و به تبع آن، وضعیت زیست‌محیطی و کالبدی شهر را بهبود بخشید. بهدوست و همکاران (۱۳۹۴)، در مقاله‌ای با عنوان بررسی نقش گردشگری در توسعه شهری کرمانشاه به این نتیجه رسیدند که گردشگری شهر کرمانشاه با ۱۱ نقطه قوت، ۱۱ نقطه ضعف، ۱۱ فرصت و ۱۰ تهدید خارجی مواجه است. نتایج این تحلیل هم نشان داد که گردشگری شهر کرمانشاه در مرحله رشد و شناخت است و استفاده از راهبردهای تهاجمی در اولویت قرار دارد. فنی و همکاران (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای با عنوان تاثیرات گردشگری بر توسعه پایدار شهری از نظر ساکنان (مورد مطالعه: جزیره قشم) به این نتیجه رسیدند که گردشگری، باوجود اشتغال‌زایی، افزایش درآمد و بهبود کمی و کیفی صنایع دستی، سبب بالا رفتن قیمت‌ها، سوداگری و تغییر کاربری زمین و افزایش ساخت و ساز و ازبین رفتن بافت با ارزش در شهر و از این رو با وجود منافع اقتصادی، سبب ناپایداری کالبدی شهر شده است. از لحاظ اجتماعی، باعث بهبود وضعیت آموزش و بهداشت، افزایش تعامل شهروندان و امنیت و لذا پایداری نسبی اجتماعی شده ولی از لحاظ محیط زیست، پیامدهای منفی زیادی از قبیل آلودگیهای محیطی، افزایش ترافیک، تغییر کاربری‌های مفید برای محیط زیست شهری همراه بوده که مغایر با اهداف توسعه پایدار شهری است. بنابراین، با برنامه‌ریزی اصولی و تلاش برای استفاده بهینه از ورود گردشگران میتوان وضعیت اقتصادی، اجتماعی، محیطی و کالبدی شهر را بهبود بخشید. خواجه‌شاهکوهی و سیدی (۱۳۹۷)، در مقاله‌ای با عنوان موانع و محدودیت‌های توسعه پایدار گردشگری در شهر ساحلی تنکابن، به این نتیجه رسیدند که موانع پایداری ۷۴/۷۵ درصد از واریانس کل را به خود اختصاص داده‌اند که بعد زیست‌محیطی با ۱۶/۱۲ درصد از واریانس مقدار ویژه به‌عنوان مهم‌ترین مانع شناخته شده است. همچنین نتایج حاصل از چرخش عامل‌ها به روش واریامکس نشان می‌دهد که از ۳۸ متغیر وارد شده در تحلیل عاملی اکتشافی، تنها ۲۵ متغیر که دارای بار عاملی بالای چهار درصد بوده باقی مانده‌اند.

روش تحقیق

این تحقیق از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ ماهیت توصیفی-تحلیلی است. در این تحقیق از روش‌های پیمایشی (با استفاده از پرسشنامه) و روش توصیفی - تحلیلی به منظور بررسی آثار و پیامدهای اقتصادی-اجتماعی توسعه توریسم در شهر بیلاقی شاندیز استفاده شده است. ابزار اندازه‌گیری این تحقیق از روایی خوبی برخوردار است. قابلیت اعتماد یا پایایی تحقیق با استفاده از تکنیک آلفای کرونباخ برآورد شده است. مطابق این روش ابزار مورد نظر زمانی از پایایی مناسب برخوردار خواهد بود که ضریب آلفای کرونباخ بزرگتر یا مساوی ۰/۷ باشد. با توجه به نتایج به دست آمده مشاهده گردید که پرسشنامه با ۰/۷۱ از لحاظ پایایی پرسشنامه در سطح مناسب می‌باشند. تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها با استفاده از نرم افزار آماری SPSS ۱۶ انجام شد تحلیلی داده‌ها با استفاده از آزمون T مستقل و آزمون کای اسکوئر مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

محدوده مورد مطالعه

شاندیز یکی از شهرهای زیبای ایران در استان خراسان رضوی و در ۱۵ کیلومتری غرب مشهد قرار دارد. این شهر از سطح دریا ۱۴۰۰ متر ارتفاع دارد و در طول جغرافیایی ۵۹ درجه و ۱۷ دقیقه تا ۶۰ درجه و ۳۸ دقیقه و عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۲۳ دقیقه تا ۳۷ درجه و ۸ دقیقه می‌باشد و از شمال به میان ولایت و از جنوب به شهرستان نیشابور و از مشرق به شهر طرهبه و از غرب به گل‌مکان و شهرستان چناران مجاور می‌باشد و دارای وسعتی حدود ۳۷۸۲۵ کیلومتر مربع است و دارای ۱۷ آبادی است. منطقه شاندیز در مناطق کوهستانی و جلگه‌ای قرار دارد که در مناطق کوهستانی دارای آب و هوای سرد و خشک و در مناطق جلگه‌ای دارای آب و هوای معتدل می‌باشد. این منطقه در دامنه‌های شمالی کوه‌های بینالود و در حاشیه جنوبی دشت مشهد واقع شده است. دشت مشهد که حوضه آبریز بسیاری از رودخانه‌ها و از آن جمله رودخانه زشک می‌باشد که از طرف شمال به کوه‌های هزار مسجد، از طرف جنوب به کوه‌های بینالود، آلاداغ و کپه‌داغ و هزارمسجد و از طریق مشرق به منطقه گسترده‌ای که رودخانه‌های کشف رود و هریرود بوجود می‌آمده‌اند، محدود می‌گردد.

جاذبه‌های گردشگری شاندیز

الف- جاذبه‌های طبیعی

رشته ارتفاعات آلاداغ - بینالود دارای طول حدود ۳۶۰ کیلومتر و پهنای بین ۱۰ تا ۶۰ کیلومتر است و از جنوب بجنورد شروع و تا شمال نیشابور ادامه پیدا می‌کند. جهت این رشته ارتفاعات شمال غربی- جنوب شرقی است. استقرار بخشی از این رشته ارتفاعات زیبا در منطقه با قله مرتفع و متعدد از جمله قله شیرباد با ارتفاع ۳۱۴۰ متر، زنبورگاه با ۳۰۲۸ متر، قله چمن ۲۷۹۲ متر، قلعه گاو با ۲۶۲۵ متر و ... همراه است که قله مرتفع زمینه بسیار مناسبی را برای ورزش‌هایی مانند کوهنوردی، صخره نوردی، اسکی و فراهم آورده است. جنگل‌های کم شیب و تنک

ارس کوهی واقع در ارتفاعات جنوبی با درختان زیبا و کهنسال، بوته زارهای ارغوان پراکنده با رویش طبیعی در یال‌های پرشیب دره‌های زشک و ازغد و ... سبب ایجاد چشم‌اندازهای طبیعی زیبا شده است. رشته کوه بینالود با استفاده از اقلیم مطلوب تابستانی و تنوع عوارض فیزیکی و مورفولوژیکی کوهستانی (قله‌ها، دامنه‌ها، تپه‌ها، رودها، چشمه‌ها، و روان آب‌ها) به همراه عناصر زیستی طبیعی و مصنوعی (باغ‌ها، گیاهان مرتعی، درختان طبیعی و دیر زیست) و وجود مناظر بدیع و چشم‌اندازهای نادر از نقطه نظر زیباشناسی و گذران اوقات فراغت برای علاقه‌مندان به طبیعت و گردشگران و کوهنوردان دارای جاذبه می‌باشد (ارفعی و بازبندی، ۱۳۸۶: ۴۱).

- پارک جنگلی طبیعی شهر شاندیز

این جاذبه توریستی طبیعی مهمترین مرکز تفریحی و گردشگری شاندیز می‌باشد و در جنوب غربی شهر در کنار رودخانه زیبای شاندیز و در حاشیه ارتفاعات جنوبی شهر واقع شده است. پارک جنگلی طبیعی شاندیز دارای امکانات مختلفی جهت رفاه گردشگران از جمله مسجد، پارکینگ، سرویس بهداشتی، رستوران، وسایل بازی کودکان و ... می‌باشد و محیط با صفایی در حاشیه رودخانه و با درختان سر به فلک کشیده چنار قدیمی است.

- چنار کهن شاندیز

چنار کهن و قدیمی ۲۷۰۰ ساله شهر شاندیز که در روزگاری نه چندان دور مغازه‌های متعددی مثل کفاشی، قهوه و قصابی و در آن وجود داشته و مردم شاندیز در اطراف آن به عنوان مرکزی جهت تجمع، داد و ستد به فعالیت می‌پرداختند. این چنار قدیمی‌ترین موجود زنده این دیار است و تاریخ دور و درازی را نشان می‌دهد که در مرکز شهر داخل میدان امام خمینی شهر شاندیز قرار دارد.

ب- جاذبه‌های فرهنگی

- رباط تاریخی ویرانی

در اراضی قریه لنگر در مجاورت روستای ویرانی و مسیر جاده مشهد - شاندیز واقع شده است. بنای آجری مقبره با نقشه‌ای چهار ضلعی مشتمل بر فضای مرکزی، چهار ورودی، سه ایوان در جهات شرقی، شمال - جنوبی و گنبدی بر فراز آن می‌باشد. به اعتقاد برخی از صاحب نظران مزار ویرانی مدفن " شیخ اخی علی قتلقشاه ویرانچی " است که در ابتدا خانقاه بوده و سپس به آرامگاه تبدیل شده است و معماری آن متناسب به دوران تیموری می‌باشد ولی بنیان آن قبل از این صورت گرفته است (آریا نژاد، ۱۳۸۹: ۱۴).

- موزه مردم شناسی رباط ویرانی

این موزه در فاصله‌ی ۱۰ کیلومتری جاده مشهد - شاندیز در روستای ویرانی (نورآباد) واقع شده است. این رباط کاروانسرا در دوره تیموری و در مسیر راه تابستانی موصلاتی نیشابور به توس بنا گردیده است و از نوع رباط‌های سرپوشیده و فاقد حیات مرکزی می‌باشد. این بنا دارای ۹ غرفه با طاق‌های جناغی است که ۸ غرفه به شکل قرینه رو به رو و یک غرفه در انتهای بنا قرار گرفته و پلان آن تقریباً مستطیل است و در ساختمان این سازه از سنگ در شالوده بنا و آجر در دیواره‌ها و سقف با ملات آهک استفاده شده است. در سال ۱۳۸۵ این رباط توسط سازمان

میراث فرهنگی و گردشگری استان تبدیل به موزه مردم‌شناسی با غرفه‌های متعدد و بسیار دیدنی از مشاغل سنتی منطقه گردید (آریا نژاد، ۱۳۸۹: ۱۶).

- سنگ نگاره‌های شاندیز

یکی از جاذبه‌های دیدنی و جالب توجه این شهر وجود بر بالغ بر دو هزار سنگ نگاره (تاکنون شناسایی شده) در سرتاسر مناطق دره‌ها و حواشی رودخانه‌ها و دامنه کوه‌ها می‌باشد که حکایت از زندگی مردمانی در سالیان گذشته و دور دارد که به دلیل موقعیت جغرافیایی و وجود آب و هوای مناسب در این منطقه به سر می‌برند. بیشترین نقوش این سنگ‌ها مربوط به بز کوهی با شاخ‌های بزرگ و کشیده است و به سبک‌های گوناگون در قالب صحنه‌ها دیده می‌شود. از دیگر نقوش می‌توان به ترتیب فراوانی از شکار، نمادها، مراسم آیینی، انسان، گرگ، اسب، پلنگ، شیر، شتر و ابزارها نام برد (آریانژاد، ۱۳۸۹: ۱۱).

- آرامگاه و بقعه شیخ حافظ

در غرب شهر شاندیز در ابتدای روستای ابرده آرامگاهی وجود دارد که متعلق به شیخ حافظ ابرده‌ای از عرفای بزرگ منطقه توس خراسان در قرن نهم هجری است. وی از مهم‌ترین شیوخ خطه‌ی توس خراسان بوده و آرامگاه وی از شکوه خاصی برخوردار است.

- قلعه تاریخی شاهان دژ شاندیز

این قلعه در شهر زیبای شاندیز در محلی صعب العبور و در حاشیه رودخانه شاندیز و بر فراز بلندی قرار داشته است که امروزه اثری از آن نمانده است. قرار است این مرکز تبدیل به موزه و مرکز فرهنگی و هنری شاندیز تبدیل گردد.

- روستاهای زیبا شهر شاندیز

روستاهای زیبا و سردسیر ابرده و زشک که از زیباترین مناطق گردشگری استان بوده و به ترتیب در ۲ کیلومتری و ۱۲ کیلومتری غرب، جنوب غربی شهر شاندیز واقع و از طریق راه آسفالتی شهر شاندیز قابل دسترسی است.

ج- تأسیسات و تجهیزات گردشگری

- دهکده شاندیز

مجموعه گردشگری، تفریحی و توریستی در حال ساخت دهکده شاندیز در ۱۰ کیلومتری جاده مشهد به شاندیز واقع است. دهکده شاندیز دروازه‌ای به سوی سنت و فرهنگ قدیم ایران است که می‌تواند برای ساعاتی آرامش حاکم بر مردمان گذشته این سرزمین را به ارمغان بیاورد.

در پارک عشایر، چادرهای اصیل و زیبای عشایر ایران برپاگردیده است و مکانی خواهد بود برای تمام عشایر ایران زمین: ترکمن، کرمانج، قشقایی، لر و ... که در محیطی اصیل پذیرای مهمانان خواهد بود.

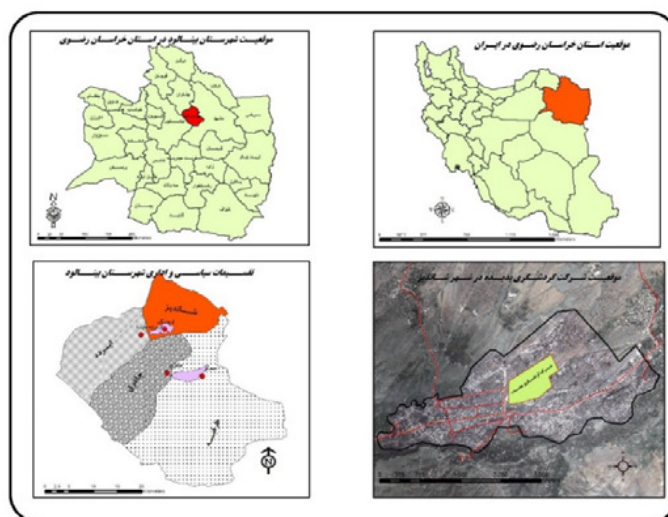
جاده سلامتی برای آن‌ها که علاقه‌مند به پیاده‌روی هستند ساخته شده است. این جاده کاملاً سازگار با شیب و توپوگرافی منطقه طراحی گردیده است، جوه‌ای آب با هارمونی کاملاً از پیش تعیین شده، آب را از مناطق مختلف دهکده عبور داده و به برکه‌ای می‌رساند که خود چشم‌اندازی زیباست.

– مجموعه توریستی پدیده شاندیز

این مجموعه در فضای با گونه به مساحت بالغ بر ۷۰۰۰ متر مربع در خیابان ولیعصر شاندیز واقع گردیده است. در بافت داخلی و معماری بنای آن علاوه بر آثار زیبای هنری، از معماری سنتی اسلامی نیز استفاده گردیده و مجهز به تالارهای پذیرایی بیرونی و درونی و سالن‌های همایش می‌باشد. تندیس‌ها و مجسمه‌ها همراه با آب نماها و آلاچیق‌های زیبا در میان باغچه‌هایی که رایحه گل‌های رنگارنگ آن فضا را عطرآگین می‌کند، محیطی طبیعی و فرح بخش را به همراه آسایش برای گردشگران و مسافران به ارمغان می‌آورد.

– مجموعه توریستی پذیرایی باغ سالار

این مجموعه در فاصله ۴ کیلومتری شهر شاندیز و در حاشیه جاده اصلی قرار گرفته و با زیربنایی بالغ بر ۳۳۵۰ مترمربع احداث گردیده است. در ساخت این مجموعه از معماری‌های باغ فین کاشان و باغ شازده کرمان و سبک کاروانسرای دوره صفوی استفاده شده است. این مجموعه مجهز به دو تالار پذیرایی بزرگ، حوض‌خانه سنتی با امکان اجرای موسیقی، غرفه‌های بیرونی، فضاهای بیرونی و اندرونی، غرفه صنایع‌دستی و امکانات رفاهی می‌باشد (ارفعی و بازوبندی، ۱۳۸۶: ۷۵).

شکل ۱: موقعیت شهر شاندیز

یافته‌های تحقیق

به منظور بررسی و دستیابی به نظرات گردشگران از مؤلفه‌های کیفی در پرسشنامه استفاده شده است. نقاط قوت شهر شاندیز در جذب گردشگر در هفت مؤلفه تقسیم‌بندی شده است. از سوی دیگر به منظور سنجش نظرات و

مقایسه‌ی میزان پاسخ‌ها از طیف لیکرت استفاده شده است که پاسخ‌ها در پنج سطح خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم طبقه‌بندی شده‌اند و به هر یک از سطوح ارزش عددی داده شده است. بر این اساس به سطح خیلی زیاد عدد ۵، سطح زیاد عدد ۴، سطح متوسط عدد ۳، سطح کم عدد ۲ و سطح خیلی کم عدد ۱ اختصاص یافته است. نتایج حاصل از تحقیق نشان می‌دهد که مؤلفه‌ی مناطق بیلاقی با آب و هوای معتدل در شهر مورد مطالعه با میانگین (۴/۰۲) در بین سایر مؤلفه‌ها بیشترین میانگین نظرات گردشگران را به خود اختصاص داده است و مؤلفه‌ی مراکز اطلاع‌رسانی به گردشگران با میانگین (۳/۱۱) کمترین میانگین را به خود اختصاص داده است. در نتیجه می‌توان گفت که مؤلفه‌ی مناطق بیلاقی با آب و هوای معتدل اصلی‌ترین نقطه قوت شهر شاندیز در جذب گردشگر محسوب می‌شود.

جدول ۱- بررسی فراوانی و میانگین میزان رضایت گردشگران از زیرساخت‌های گردشگری شهر شاندیز

میانگین شاخص‌ها	شاخص‌ها					مؤلفه‌ها
	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	
۲/۳۸	۳۴	۳۶	۳۰	۱۰	۱۰	تسهیلات ورزشی جهت کوهنوردی و ...
۳/۵۰	۳	۱۸	۳۶	۴۱	۲۲	امکانات مناسب جهت انجام فعالیت‌های گردشگری
۲/۲۵	۴۱	۳۴	۲۶	۱۲	۷	امکان استفاده از زیرساخت‌های گردشگری در تمام فصول
۳/۸۴	۳	۱۰	۲۵	۴۷	۳۵	استقبال خوب و مناسب جامعه میزبان
۴/۰۱	۳	۸	۱۷	۴۸	۴۴	شبکه ارتباطی مناسب
۳/۹۴	۲	۱۳	۱۹	۴۲	۴۴	امکانات و تجهیزات رفاهی مناسب

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۷

اثرات گردشگری بر توسعه اقتصادی شهر شاندیز

همان‌طور که در جدول ۲- آمده است، نتایج آزمون کای‌اسکوئر نشان می‌دهد که در بخش مؤلفه‌های اقتصادی، گردشگری تا سطح ۹۵٪ باعث افزایش درآمد و تا سطح ۹۹٪ باعث افزایش فرصت‌های شغلی و افزایش تنوع شغلی شده است و در واقع می‌توان اینگونه عنوان کرد که گردشگری علاوه بر این‌که عامل بهبود وضعیت اقتصادی شهر مورد مطالعه است، یافته‌های تحقیق حاضر مؤید آن است که توسعه گردشگری شهری، باعث ارتقاء شاخص‌های اقتصادی در بین افراد جامعه نمونه نیز شده است. بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که توسعه گردشگری عامل بسیار مهمی در راستای توسعه اقتصادی شهر شاندیز می‌باشد.

جدول ۲- بررسی میزان تأثیر گردشگری بر مؤلفه‌های کیفی اقتصادی و اجتماعی با استفاده از آزمون کای‌اسکوئر

متغیرها	کای اسکوئر	درجه آزادی	معناداری
افزایش فرصت‌های شغلی	۱۶/۵۵	۴	۰/۰۰۲
افزایش تنوع شغلی	۱۸/۷۷	۴	۰/۰۰۱
افزایش درآمد	۱۱/۴۴	۴	۰/۰۲۲
افزایش بزهکاری و جرم و جنایت	۷/۴۴	۴	۰/۱۱۴
افزایش سطح آگاهی و دانش عمومی	۱۹/۴۴	۴	۰/۰۰۱
افزایش انگیزه جوانان جهت سکونت و اشتغال	۱۲/۰۰	۴	۰/۰۱۷

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۷ ***: معناداری در سطح ۹۹٪ (NS): عدم معناداری **: معناداری در سطح ۹۵٪

با توجه به جدول ۳- نتیجه حاصل از آزمون T مستقل نشان می‌دهد که تفاوت معناداری بین افرادی که در بخش مشاغل وابسته به گردشگری فعالیت می‌کنند با کسانی که در مشاغل غیر وابسته به گردشگری فعالیت می‌کنند وجود دارد که این مسئله به نوعی بیانگر این نکته است که خانوارهایی که درآمد آن‌ها از بخش مشاغل وابسته گردشگری تأمین می‌شود از نظر رفاهی در وضعیت مطلوبی قرار دارند. در نتیجه در صورت توسعه گردشگری در شهر شاندیز و روی آوردن سایر افراد به مشاغل وابسته به گردشگری، کل جمعیت شهر از رفاه بهتری برخوردار خواهند شد.

جدول ۳- مقایسه میزان درآمد در بین مشاغل وابسته و غیر وابسته به بخش گردشگری با استفاده از آزمون T مستقل

متغیر	شاخص‌ها		میانگین	حجم نمونه (N)	مقدار T	درجه آزادی	معناداری
	گروه‌ها	مقدار					
درآمد	مشاغل غیر گردشگری	۵۰۰۹۷۵/۶۱	۴۱	۱۳/۹۳۸	۸۸	۰/۰۰۰	
	مشاغل وابسته به بخش گردشگری	۸۲۸۴۶۹/۳۹	۴۹				

مأخذ: مطالعات میدانی، ۱۳۹۷ ***: معناداری در سطح ۱٪

راهکارهای عمومی توسعه گردشگری شهری شاندیز

- بهره‌گیری از تجارب جهانی توسعه گردشگری شهری از طریق آموزش، بازدید و گسترش اطلاعات و تجارب الکترونیکی و شرکت در نمایشگاه‌های مختلف به منظور هدایت سرمایه‌گذاری‌ها به بخش توریسم.

- بهره‌گیری بهینه و هدفمند از افزایش انگیزه مسافرت در بین طبقات شهرنشین و نیز نزدیکتر به مراکز شهری پرجمعیت در جهت بهره‌گیری از جاذبه‌ها و چشم‌اندازهای توریستی و اکوتوریستی در شهرها.
- زمینه‌سازی و تشویق مردم شهرها به مشارکت در جهت توسعه زیرساخت‌ها، تجهیزات و تسهیلات مختلف توریستی و کسب درآمد از این طریق و همچنین استفاده از بخش خصوصی در زمینه‌هایی که مردم نمی‌توانند مشارکت داشته باشند.
- بهره‌برداری از توان تشکیلاتی، قوانین و مقررات ویژه در جهت کاهش مخاطرات و آلودگی‌های اکولوژیکی و زیست محیطی در مناطق و مکان‌های توریستی.
- تأسیس یک نهاد چند منظوره زیر نظر سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری در مرکز استان‌ها به منظور ایجاد هماهنگی بین دستگاه‌ها و نهادهای مرتبط و شناسایی و برطرف نمودن مشکلات موجود در زمینه مسائل مربوط به گردشگری شهری.
- تدوین و اجرای طرح‌ها و برنامه‌های جامع توریستی در مقیاس منطقه‌ای به منظور شناسایی و منطقه‌بندی نواحی توریستی و مکان‌گزینی و ایجاد امکانات و خدمات برای هر منطقه با توجه به نوع گردشگران و پتانسیل‌ها و توانایی‌های توریستی در آن.
- انجام پژوهش‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، در حوزه گردشگری و حمایت همه جانبه در بسط پایداری توسعه گردشگری شهری از نتایج پژوهش‌ها و برنامه‌ریزی‌های متنوع براساس یافته‌های اینگونه تحقیقات و تغییر نگرش‌های مسئولان و شهروندان نسبت به گردشگران شهری، برای جذب پایدار توریسم شهری.

منابع

۱. ابراهیم‌نیا سماکوش، سعید؛ خاکساری، علی، لطیفی، علی و دامادی، محمد ۱۳۹۲. ارزیابی نقش گردشگری شهری در توسعه اقتصادی-محیطی شهر بابلسر، مجله اقتصاد و مدیریت شهری، دوره ۱، شماره ۳.
۲. اسماعیلی، رضا، گندمکار، امیر و حبیبی نوخندان، مجید. ۱۳۹۰. ارزیابی اقلیم آسایش چند شهر اصلی گردشگری ایران با استفاده از شاخص دمای معادل فیزیولوژیک *PET*. پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، شماره ۵۷، صص ۱۸-۱.
۳. اکبری و تقوایی. ۱۳۸۷. مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری، انتشارات پیام علوی، اصفهان.
۴. پاپلی‌یزدی، محمدحسین؛ سقایی، مهدی. ۱۳۸۶. «گردشگری (ماهیت و مفاهیم)»، چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.
۵. پوراحمد، احمد؛ بهدوست، فرانک و فروهودی، رحمت الهه ۱۳۹۴. بررسی نقش گردشگری در توسعه شهری کرمانشاه، مجله جغرافیا-آمایش شهری و منطقه‌ای، دوره ۵، شماره ۱۵، تابستان، صص ۸۵-۱۰۰.
۶. تقوایی، مسعود و محمود اکبری. ۱۳۸۸. «مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری»، اصفهان: انتشارات پیام علوی.
۷. تقوایی، مسعود، وارثی، حمیدرضا و صفرآبادی، اعظم. ۱۳۹۱. عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری شهری کرمانشاه، جغرافیا (فصلنامه علمی-پژوهشی انجمن جغرافیای ایران)، دوره جدید، سال دهم، شماره ۳۳، تابستان.
۸. خواجه‌شاهکوهی، علیرضا و سیدی، مهسا ۱۳۹۷. موانع و محدودیت‌های توسعه پایدار گردشگری در شهر ساحلی تنکابن، مجله آمایش جغرافیایی فضا، دوره ۸، شماره ۲۷، بهار، صص ۶۵-۷۶.

۹. دیناری . ۱۳۸۴. گردشگری شهری در ایران و جهان " انتشارات الیاس، چاپ اول.
۱۰. رضوانی، علی اصغر. ۱۳۸۲. «جغرافیا و صنعت گردشگری»، چاپ پنجم، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
۱۱. فنی، زهره؛ علیزاده طولی، محمد و زحمت کش، زینب ۱۳۹۳. تاثیرات گردشگری بر توسعه پایدار شهری از نظر ساکنان (مورد مطالعه: جزیره قشم، مجله مطالعات مدیریت گردشگری، دوره ۹، شماره ۲۸، زمستان، صص ۳۹-۷۲.
۱۲. کردی . ۱۳۸۱. برنامه ریزی توریسم شهری با تأکید بر توسعه پایدار (شهر تبریز)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.
۱۳. مردای، مریم و رحمانی، بیژن. ۱۳۸۹. نقش گردشگری در توسعه پایدار شهری مطالعه موردی شهر مشهد، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، سال هفتم، شماره ۲۵.
۱۴. الوانی، مهدی و معصومه پیروزبخت. ۱۳۸۵. «فرآیندهای مدیریت گردشگری»، تهران : انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی.
۱۵. *Bellini, Nicola, Frank M. Go, Cecilia Pasquinelli. (2016). Urban Tourism and City Development: Notes for an Integrated Policy Agenda, [Tourism in the City](#), pp 333-339.*
۱۶. *Kabassi, K. (2010). Personalizes recommendations for tourists. Journal of Telematics and Informatics, Vol. 27, 51-66.*
۱۷. *Pasquinelli, Cecilia. (2016). Tourism Connectivity and Spatial Complexity: A Widening Bi-dimensional Arena of Urban Tourism Research, Tourism in the City, pp 29-50.*
۱۸. *Pearce, D. (2001). Tourist Development, Longman, p: 297.*
۱۹. *Saraniemi. S, Kylanen. M, (2011). "Problematizing the concept of tourism destination: an analysis of different theoretical approaches", journal of travel research, 50 (2): 133-143.*
۲۰. *Walker, J. & Walker, J. (2011). Tourism concepts and practices, New Jersey:Prentice Hall.*
۲۱. *WTO (The World Tourism Organization). (2011). What tourism managers need to know : a practical guide to the development and use of indicators of sustainable tourism. Madrid, Spain: the world tourism organization.*